

Ks. Zbigniew Głowacki¹

***Ordo initiationis christianae adultorum* przykładem recepcji katechumenatu wczesnochrześcijańskiego w teologii liturgicznej Aidana Kanvanagha (1929-2006)**

Drugi sobór watykański w Konstytucji o liturgii świętej zaleca przywrócenie w Kościele instytucji katechumenatu². Postulat ten wiąże się z koniecznością rewizji dotychczasowych obrzędów chrztu dorosłych³. Odnowa liturgiczna soboru zaowocowała w tym względzie wydaniem w 1972 roku nowej księgi liturgicznej *Ordo initiationis christianae adultorum*⁴. Użycie słowa „przywrócić” zakłada tutaj, że nowe obrzędy nie będą czymś zupełnie nowym, czymś, co nie miało do tej pory miejsca w Kościele. Przywrócenie katechumenatu było w założeniu soborowym nakazem powrotu do praktyki, która istniała już w pierwotnym Kościele aż do V wieku, będąc w nim ściśle określoną drogą człowieka od wiary zrodzonej na skutek głoszenia Ewangelii aż do pełnego włączenia w Kościoły w sakramentach chrztu, bierzmowania i Eucharystii oraz ży-

¹ Ks. dr Zbigniew Głowacki, adiunkt w katedrze Teologii Liturgii na Wydziale Teologii KUL, e-mail: zbigniew.glowacki.@kul.pl; ORCID: 0000-0003-2350-2946.

² KL 64: „Należy przywrócić wielostopniowy katechumenat dorosłych [...]. Dzięki temu czas katechumenatu, przeznaczony na odpowiednią formację kandydatów, będzie mógł być uświęcony przez obrzędy liturgiczne celebrowane w kolejnych odstępach czasu”.

³ KL 66: „Należy poprawić obydwa obrzędy chrztu dorosłych, zwykły i uroczysty, uwzględniając przywrócenie katechumenatu, a w Mszałe Rzymskim umieścić specjalną Mszę świętą: «Przy udzielaniu chrztu»”.

⁴ *Ordo initiationis christianae adultorum*, Città del Vaticano 1972 (OICA).

cia sakramentalnego we wspólnocie Kościoła. Chociaż w konstytucji nie ma o tym wyraźnej mowy, zakładany powrót katechumenatu jest przywróceniem inicjacji chrześcijańskiej w jej pierwotnym znaczeniu, gdzie wiara łączy się z sakramentami oraz życiem chrześcijańskim i jest wyrażona w przyjęciu sakramentów inicjacji z uwzględnieniem ich jedności. Zarówno struktura wtajemniczenia dorosłych, jak też stopnie i okresy zostały oparte na źródłach starochrześcijańskich⁵. Zalecenie przywrócenia katechumenatu można też rozpatrywać od strony negatywnej, wskazuje ono bowiem na czas, w którym Kościół, odszedłszy od wypracowanej w swoich początkach praktyki, pozostawał przy tych samych obrzędach stosowanych zarówno do dzieci, jak i dorosłych.

W tym kontekście interesujące jest pytanie o to, jakie elementy katechumenatu pierwszych wieków na nowo wróciły do liturgii Kościoła, teologii i życia chrześcijańskiego, przyczyniając się do odnowionego spojrzenia na tożsamość chrześcijańską. Problematyka ta doczekała się już wielu opracowań w teologicznej literaturze polskiej i zagranicznej. Wśród polskich autorów podejmujących ją w swych publikacjach wymienić należy F. Blachnickiego, B. Mokrzyckiego, W. Świerzawskiego, Cz. Krakowiaka. Trzeba zaznaczyć, że prace tych teologów skupiają się głównie na teologicznym opisie procesu inicjacji dorosłych oraz obrzędów zawartych w rytuale, historycznym rozwoju katechumenatu lub na opisie katechumenatu pochrzcielnego. Odwołania do katechumenatu pierwszych wieków często są tu traktowane jako historyczne tło dla analizy samego *Ordo initiationis christianae adultorum*. Odpowiedź na postawione na wstępie pytanie pozwoli na pokazanie związku pomiędzy dzisiejszą praktyką katechumenatu a jej źródłami wczesnochrześcijańskimi.

Przykładem teologa, który za główny temat badań przyjął inicjację chrześcijańską dorosłych, jest benedyktyn Aidan Kanvanagh (1929-

⁵ Por. S. Czerwik, *Historyczno-liturgiczne podłoże rytuału „Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich”*, „Anamnesis” 3/8 (1996) s. 20-22.

2006). Po studiach w Trewirze został zatrudniony w Yale Institute of Sacred Music i Yale Divinity School, pełniąc w nim funkcje profesora liturgii, dyrektora i dziekana. Głównym jego dziełem poświęconym inicjacji chrześcijańskiej jest książka *The Shape of Baptism: the Rite of Christian Initiation*⁶. Jego największym atutem w podejściu do zagadnienia inicjacji chrześcijańskiej jest odejście od powielanej przez wielu autorów metody polegającej wyłącznie na analizie obrzędów na rzecz przedstawienia jego szerokiego teologicznego znaczenia. Ponadto w wyjaśnianiu aktualnych obrzędów często odwołuje się on do Ojców Kościoła, co daje jego analizom liturgicznym rys patrystyczny. Zestawienie katechumenatu pierwszych wieków ze współczesnym spojrzeniem na inicjację chrześcijańską w duchu jego teologii liturgicznej może rzucić nowe światło na treść i obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych, dając odpowiedź na postawione we wstępie pytanie.

1. Katechumenat pierwszych wieków podstawowym okresem wtajemniczenia chrześcijańskiego

Podstawowym i fundamentalnym założeniem instytucji starożytnego katechumenatu była zasada wyrażona przez Tertuliana w słowach *fiunt, non nascuntur Christiani*⁷. W kontekście sytuacji Kościoła pierwszych wieków, w którym przeważającą liczbę kandydatów do chrześcijaństwa stanowiły osoby dorosłe, zasada ta szybko przełożyła się na praktykę. Wymóg przygotowania do wejścia w chrześcijaństwo i przygotowania do przyjęcia sakramentów inicjacji stał się podstawą do określenia odpowiedniego czasu potrzebnego na osiągnięcie tego celu. Od pierwszego świadectwa o dość krótkim przygotowaniu do przyjęcia chrztu zawar-

⁶ A. Kavanagh, *The Shape of Baptism: the Rite of Christian Initiation*, New York 1978.

⁷ Tertullianus, *Apologeticum* 18, 4.

tego w *Didache* daje się zauważyć stopniowe jego rozszerzanie co do wymiaru czasowego i samej formy. Od kilku prostych wymogów dotyczących człowieka wchodzącego na drogę wiary przyjmuje ono postać zorganizowanej instytucji zawierającej konkretne okresy, stopnie i obrzędy. Wystarczy wspomnieć, że pierwsze zasady dotyczące chrztu ograniczały się jedynie do katechezy dotyczącej życia chrześcijańskiego, postu przedchrzcielnego i zaleceń co do warunków udzielania sakramentu. Oprócz opisu drogi życia chrześcijańskiego, przeciwstawionego w *Didache* drodze wiodącej do śmierci, widać, że bezpośrednie przygotowanie do chrztu streszcza się tutaj w krótkim kilkudniowym poście kandydata wraz z wierzącymi⁸.

Jeszcze w II wieku, czego świadectwem jest *Apologia* św. Justyna, przygotowanie inicjacyjne odbywa się w dwu okresach. Pierwszy jest skoncentrowany na katechezie ukierunkowanej na treści wiary i moralności. Drugi okres, przygotowania bliższego, zawiera prawdopodobnie naukę odnoszącą się do kryteriów dopuszczenia kandydata do dalszej drogi, mianowicie do żalu za grzechy, wiary w Kościół i stylu życia⁹. Oba są oddzielone słubowaniem, pewną formą rytu oznaczającego dla kandydatów możliwość kontynuowania inicjacji¹⁰. Podobny podział można odnaleźć u Tertuliana, chociaż nie pisze on o tym wyraźnie¹¹. W złotym wieku katechumenatu (III wiek), co poświadcza Hipolit Rzymski, czas przygotowania jest już ściśle określony na trzy lata i zawiera następujące okresy i stopnie: pierwszy egzamin i przyjęcie do katechumenatu, katechumenat, drugie badanie

⁸ Przykładem takiego podejścia do chrztu jest *Didache*, w którym to dziele autor przedstawia dwie drogi: życia i śmierci, co może być utożsamiane z katechezą przedchrzcielną, a także zalecenie postu przed przyjęciem sakramentu oraz wymogi jego udzielania. Por. *Didache* 7.

⁹ Por. B. Mokrzycki, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 60-61.

¹⁰ Por. Iustinus Philosophus, *Apologia* I 61.

¹¹ Por. M. Wysocki, *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Afryce Rzymskiej II i III wieku*, w: *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski et al., Lublin 2011, s. 78-79.

katechumenów, przygotowanie bliższe i w końcu przyjęcie sakramentów¹². Elementem wieńczącym proces inicjacji jest katecheza o charakterze mistagogicznym, której rozkwit datuje się na IV-V wiek. Równocześnie z wydłużeniem czasu katechumenatu i inicjacji został on powiązany z postawieniem kandydatom bardzo konkretnych i rygorystycznych wymogów. Były one wymownym znakiem istoty inicjacji, w której stanie się chrześcijaninem nie polegało na deklaracji wiary, ale na rzeczywistym nawróceniu i przyjęciu chrześcijańskiego stylu życia. Mimo zmieniającej się z czasem sytuacji chrześcijan, celem inicjacji w każdym okresie jego istnienia było uzgodnienie wiary z praktyką życia¹³.

Od V wieku daje się zauważyć odejście od inicjacji chrześcijańskiej opartej na katechumenacie. Wśród czynników, które doprowadziły do jego zaniku, do głównych można zaliczyć zmianę środowiska, w którym rozwijało się chrześcijaństwo. Uzyskanie wolności wiary przez chrześcijaństwo w 313 roku, a następnie jego dynamiczny rozwój doprowadziły do sytuacji, w której jedynym obowiązującym rytym wejścia weń był chrzest dzieci, stosowany także w przypadku dorosłych. Kolejną przyczyną było oddzielenie bierzmowania od chrztu, a co za tym idzie utrata pierwotnej jedności sakramentów chrztu, bierzmowania i Eucharystii. Taki model inicjacji, odrębny od pierwotnego, starochrześcijańskiego, w sferze obrzędowej pozostawał skumulowaniem rytów obecnych niegdyś w całym okresie katechumenatu w jednej celebracji. Przywrócenie przez ostatni sobór inicjacji dorosłych sprawiło, że obecnie w Kościele funkcjonują równolegle dwa różne modele inicjacji chrześcijańskiej: inicjacja dorosłych, w wielu punktach tożsama z modelem patrystycznym, i ukształtowany w okresie popatrystycznym model inicjacji dzieci. Sytuacja ta sprowokowała obecną w teologii dyskusję nad tym, który z nich powinien być modelem pierwszorzędny w dzisiejszym Kościele.

¹² Por. Hippolitus, *Traditio Apostolica* 17.

¹³ Por. K. Tyburowski, *Reguły katechumenatu w „Tradycji Apostolskiej” Hipolita Rzymskiego*, w: *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski *et al.*, Lublin 2011, s. 112-114.

W teologii liturgicznej Kavanagha powyższe modele inicjacji chrześcijańskiej są nie tylko wyrazem podwójnej praktyki sakramentalnej, ale mają swoją podstawę w odmiennym postrzeganiu świata i Kościoła oraz ich wzajemnych relacji. Kavanagh określa je jako dwa różne podejścia do inicjacji zrodzone w odmiennych warunkach rozwoju Kościoła, stąd rozróżnia model starożytno-patrystyczny i średniowieczny. W pierwszym fundament katechumenatu i inicjacji stanowił element metanoi. Chrześcijanin musiał nauczyć się żyć w świecie obcym wierze i wyznawanym w niej zasadom. Drugi Kavanagh widzi w kontekście utożsamienia Kościoła ze światem, który *de facto* jest światem chrześcijańskim. W takim przypadku zbędna staje się potrzeba nawrócenia do wiary, przejście do niej od sytuacji jej totalnego braku. Kavanagh, wyróżniając model „średniowieczny” i „antyczny”, podkreśla, że każdy z nich odpowiadał innej sytuacji Kościoła względem świata. Relacja kościół-swiat warunkuje dla niego także i dzisiejszy sposób doprowadzenia człowieka do wiary. O ile w czasach średniowiecza, kiedy prawie cały świat był określany przez reguły chrześcijaństwa, chrzest zakładał zarówno ewangelizację, katechezę, jak i życie chrześcijańskie, tak w świecie „postchrześcijańskim” nie jest to już tak oczywiste¹⁴.

Kontekst społeczno-polityczny, w jakim umiejscowione jest dziś chrześcijaństwo, każe zastanowić się nad właściwym modelem, który będzie najlepszym sposobem wprowadzenia człowieka w wiarę i Kościół. Kavanagh stawia tezę, że dzisiejszy świat bardziej przypomina sytuację z pierwszych wieków istnienia Kościoła, w których jego korelacja ze światem nie była tak ścisła jak w średniowiecznej Europie. Stąd wniosek, że aktualnym modelem inicjacji chrześcijańskiej winien być model zaczerpnięty z początków chrześcijaństwa¹⁵. Nie chodzi tutaj o rozstrzygnięcie na rzecz jednej słusznej drogi wtajemniczenia, ta bowiem uza-

¹⁴ Por. A. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism: A Brief Report*, „Studia Liturgica” 12 (1977) s. 109.

¹⁵ Por. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism*, s. 109.

leżniona jest nie tylko od globalnego stanu świata, ale jest różna w poszczególnych jego stronach. Stąd też papież Benedykt XVI w adhortacji *Sacramentum Caritatis* nie stawia tego zagadnienia jako problemu o charakterze dogmatycznym, ale duszpasterskim. Zalecenie wyboru danego modelu wtajemniczenia warunkowane jest w adhortacji centralnym charakterem Eucharystii w życiu chrześcijańskim. Cel ten można jednak jedynie osiągnąć, uwzględniając warunki, w jakich istnieje i rozwija się dzisiaj chrześcijaństwo (por. SC 18).

Kavanagh, dostrzegając uwarunkowania inicjacji chrześcijańskiej, zwraca też uwagę na rolę katechumenatu, który jest dla niego jedynym systemem, w którym rzeczywiście poprzez nawrócenie „tworzy się” chrześcijanin. W odróżnieniu od chrztu niemowląt obrzędy inicjacji dorosłych są dla niego „zarówno w całości, jak i w każdej z ich części trwałym i ściśle sformułowanym procesem, a nie serią odrębnych wydażeń”¹⁶. Katechumenatu nie postrzega jako edukacji religijnej i intelektualnego opanowania treści katechetycznych. Stanowi on dla niego strukturę kościelną i liturgiczną, dzięki której dokonuje się proces nawrócenia w Chrystusie. Jego skutkiem jest nie tylko wiedza, ale przede wszystkim możliwość życia chrześcijańskiego, także po przyjęciu sakramentów¹⁷. Z tego też powodu przyjęcie inicjacji dorosłych traktuje on jako podstawowy model inicjacji, na którym powinny opierać się pozostałe formy inicjacyjne, a okres przedscholastyczny jako modelowy dla kształtowania się inicjacji. Pierwszeństwo inicjacji opartej o katechumenat prowadzi dalej do pytania o zasadność utrzymywania chrztu dzieci jako głównego sposobu stania się wierzącym¹⁸. Odnowione spojrzenie na chrzest dzieci nie może zatem pomijać inicjacji dorosłych jako modelu mającego na celu realne uczynienie życia człowieka chrześcijańskim w oparciu o proces nawrócenia i przyjęte sakramenty.

¹⁶ Por. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism*, s. 110.

¹⁷ Por. Kavanagh, *Christian Initiation of Adults: The Rites*, „Worship” 48 (1974), s. 320.

¹⁸ Por. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism*, s. 108.

2. Katecheza sakramentalna formą inicjacji

Przywrócenie katechumenatu wiąże się z odnowionym podejściem do katechezy, która w pierwszych wiekach była podstawową formą kształtowania życia wiary katechumenów. W całym okresie inicjacji rozróżniano dwa rodzaje katechezy o różnej treści i charakterze. Pierwszą była katecheza przed przyjęciem sakramentów, drugą zaś – katecheza pochrzcielna¹⁹. Nie stanowiły one prostego wykładu prawd wiary, ale polegały na wyjaśnieniu misterium Chrystusa i odsłonięciu przed katechumenami ekonomii zbawczej. Ten cel był osiąganym przez katechizację w trzech wymiarach: biblijnym, dogmatycznym i sakramentalnym. W takim podejściu do katechezy wykorzystywano egzegezę typologiczną, w której kluczem interpretacyjnym było wydarzenie Jezusa Chrystusa. Powiązanie wydarzenia biblijnego z prawdą wiary, tej zaś z życiem sakramentalnym i postawą życiową oraz chrystologiczne podejście do całości Pisma Świętego pozwalały w konsekwencji na stworzenie w katechezie swoistej syntezy tych elementów, które w głównej mierze kształtowały życie wierzących²⁰. Katecheza przedchrzcielna rozpoczynała się w momencie przyjęcia do katechumenatu, jednak jej zintensyfikowanie towarzyszyło wejściu w okres przygotowania bliższego, związanego z okresem Wielkiego Postu i praktyką pokutną Kościoła. Co do treści katechez od strony dogmatycznej poruszały one prawdy wiary określone w Symbolu, a od strony moralnej dotyczyły problemów związanych z radykalnym nawróceniem kandydata na chrześcijaństwo. Znamienne, że w katechezach tych zasadniczo pomijano wykład o Eucharystii, który miał miejsce dopiero po przyjęciu sakramentów, czyli podczas katechez mistagogicznych²¹. O ile pierwsze katechezy

¹⁹ Do zachowanych tekstów katechez zaliczyć można katechezy autorstwa św. Cyryla Jerozolimskiego, św. Jana Chryzostoma, Teodora z Mopsuestii, św. Ambrożego, św. Augustyna, Nicetasa z Remezjany.

²⁰ Por. M. Qualizza, *Inicjacja chrześcijańska*, Kraków 2002, s. 43-44.

²¹ Por. A. Żurek, „*Mysterium Passionis Corpus et Sanguis Christi communio*”. *Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łacińskim czwar-*

koncentrowały się na doktrynie, drugie wprowadzały w misterium, wyjaśniając to, co stało się udziałem neofitów w otrzymanych sakramentach²². Inną, pełniejszą interpretację mistagogii podaje E. Mazza, który nie utożsamia jej ani z katechezą, ani z formą duchowości, lecz widzi w niej sposób uprawiania teologii, w której wyrazem dogmatu i źródłem duchowości jest liturgia. W ten sposób treści katechezy przedchrzcielnej przedłużają się w katechezie mistagogicznej, a liturgia inicjacyjna staje się zrozumiąta jako aktualizacja wydarzeń zbawczych²³. Dla katechezy tego typu punktem wyjścia był chrzest, bierzmowanie i Eucharystia sprawowane podczas wigilii Paschy. Mistagogia była więc nie tyle teoretycznym wykładem teologii sakramentów, co wyjaśnieniem opartym na konkretnym doświadczeniu uczestnictwa w nich²⁴.

To wczesnochrześcijańskie podejście do katechezy reprezentuje też model inicjacji zawarty w *Obrzędach chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*. W tym względzie Kavanagh zwraca uwagę na problem istniejący w katechezie, mianowicie na odejście w niej od pierwotnego charakteru, czyli oddzielenie jej od sakramentów. Pisze wręcz o „derytualizacji” katechezy, która stała się w Kościele jedynie edukacją religijną bez większego związku z liturgią i życiem. Opierając się na strukturze i treściach katechezy Ojców Kościoła, widzi w niej proces determinowany przez inicjację sakramentalną. W takim wypadku katecheza nie ogranicza się do intelektualnego zrozumienia i przyjęcia prawd wiary, nie jest zwykłym pouczeniem, ale jest ukierunkowana sakramentalnie i egzystencjalnie. Katecheza jest tu przeniknięta starannie określonym etosem sakramentalnym. Stanowi ona szczególnie proces „oświecenia”, który pro-

tego i początku piątego wieku, SACH SN 14, Katowice 2012, s. 64-72; M. Zachara, *Sakrament chrztu*, w: *Znaki tajemnicy*, red. K. Porosło – R. Woźniak, Kraków 218, s. 254.

²² Por. Cyrillus Hierosolymitanus, *Catecheses mystagogiae* I 19, 1.

²³ Por. D. Ostrowski, *Mistagogia końca IV wieku jako teologia w ujęciu Enrico Mazzy*, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 3 (2012) s. 117-118; P. Mąkosa, *Terminologiczne podstawy katechezy mistagogicznej*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 4 (2012) s. 182-183.

²⁴ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De Mysteriis* 1-2.

wadzi do przyjęcia chrztu, bierzmowania i Eucharystii. Nazywając ten proces kościelnym, Kavanagh uważa, że oznacza to jego sakramentalny charakter na każdym etapie²⁵. Ten związek katechezy i liturgii sakramentów jest warunkiem osiągnięcia jej celu – całościowego nawrócenia człowieka. Kavanagh rozumie je jako przejście od życia pogańskiego do wiary traktowanej jako przyjęcie konkretnego stylu życia w Chrystusie i w Kościele²⁶. Oceniając pierwotny związek katechezy i sakramentów, uważa, że obie te rzeczywistości nie mogły być dla inicjacji wczesnochrześcijańskiej „odrębnymi przedsięwzięciami”, ale „jednym i tym samym procesem w katechumenacie”. Na każdym etapie katecheza miała charakter sakramentalny, nie decydowała o niej jedynie treść dogmatu, ale odniesienie do misterium ukrytego w sakramentach. W Kościele starożytnym nie istnieje więc jakkolwiek forma katechezy bez jej odniesienia do sakramentów, a wszystkie elementy procesu inicjacji chrześcijańskiej są ze sobą wewnętrznie powiązane, stąd dla Kavanagha „ewangelizacja, katecheza, inicjacja sakramentalna i mistagogia wzajemnie się uzupełniają”²⁷.

Przywrócenie katechumenatu w Kościele wiąże się dla Kavanagha z koniecznością odnowionego podejścia do katechezy. Model tej stosowanej w pierwszych pięciu wiekach istnienia Kościoła inicjacji, łączący w sobie dogmat, liturgię i życie chrześcijańskie, osiągał swój cel w ukształtowaniu w człowieku integralnej postawy wiary obejmującej wszystkie wymiary życia. Jeśli taki cel ma mieć każdy rodzaj katechezy obecnej w Kościele, to ta stosowana w inicjacji dorosłych winna być dla nich wzorem. Łączy się to z odejściem od ugruntowanej od średniowiecza metody stawiającej w katechezie główny akcent na edukację religijną, na co nie ma miejsca w inicjacji dorosłych. Katechumenat przywrócił zatem

²⁵ Por. A. Kavanagh, *Unfinished and Unbegun Revisited: The Rite of Christian of Adults*, „Worship” 53 (1979) s. 328.

²⁶ Por. A. Kavanagh, *The Norm of Baptism: The New Rite of Christian Initiation of Adults*, „Worship” 48 (1974) s. 151.

²⁷ Por. Kavanagh, *Unfinished and Unbegun Revisited*, s. 328.

tradycyjny styl katechezy sakramentalnej. Dla Kavanagha taki sposób jej prowadzenia jest wyrazem eklezjalności. Katecheza w ramach dzisiejszej inicjacji dorosłych, jak w pierwszych wiekach Kościoła, odbywa się bowiem nie w izolacji od wspólnoty Kościoła jako ekskluzywne spotkanie nauczającego z katechizującym, ale mając postać liturgiczną, wpisuje się w życie całego Kościoła. Udział katechumenów wraz z wierzącymi w celebracjach roku liturgicznego sprawia, że katecheza przestaje być sprawą indywidualną katechumenów, ale jest włączeniem ich w proces nawrócenia do życia wiarą całego Kościoła i sposobem budowania w nich tożsamości eklezjalnej²⁸. Wtajemniczenie dorosłych jest także przywróceniem katechezy mistagogicznej prowadzącej do powiązania życia z misterium Chrystusa przez sakramenty. W procesie inicjacji została ona umiejscowiona po przyjęciu sakramentów, co może być podstawą zarzutu nieświadomego w nich uczestnictwa. Kavanagh broni tego miejsca dla mistagogii, odwołując się do doświadczenia udziału w sakramentach. Jest dla niego jasne, że jeśli katecheza przedchrzcielna osiągnęła swój cel, to sprawowanie sakramentów w Wigilię Paschalną było dla neofitów wydarzeniem najwyższej wagi. Nie tyle samo teoretyczne rozumienie sakramentu, co wejście weń i udział w znakach zbawczych są tu postawione na pierwszym miejscu. Wspólne doświadczenie sakramentów jednoczy neofitów i pozostałych wierzących oraz jest warunkiem skutecznej katechezy mistagogicznej, gdyż bez niego staje się ona teoretycznym dyskursem o nieznannej rzeczywistości²⁹.

3. Sakramentalny wymiar inicjacji chrześcijańskiej

Wąsko pojęta inicjacja chrześcijańska rozumiana jest jako przyjęcie przez kandydata do chrześcijaństwa trzech sakramentów: chrztu, bierz-

²⁸ A. Kavanagh, *Christian Initiation of Adults: The Rites*, „Worship” 48 (1974) s. 321.

²⁹ Kavanagh, *Christian Initiation of Adults*, s. 322.

mowania i Eucharystii, co redukuje ją do wymiaru sakramentalno-obrzędowego. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest pozostawanie przy rzeczowym traktowaniu sakramentów. W takim ujęciu chrześcijaninem jest ten, który formalnie przyjął wszystkie sakramenty inicjacji lub przynajmniej chrzest. W inicjacji chrześcijańskiej pierwszych wieków Kościoła widać wyraźnie różnicę w podejściu do sakramentów inicjacji. Z jednej strony są one, jak dzisiaj, celem procesu wtajemniczenia, który dokonuje się w przyjęciu chrztu połączonego z udzieleniem Ducha Świętego i udziale w Eucharystii. Z drugiej strony trudno w tym przypadku twierdzić, że samo ich bierne przyjęcie „tworzy chrześcijanina”. Z pewnością nie można mówić tutaj o dzisiejszym pojęciu sakramentów i ich ograniczeniu do siedmiu znaków. Znakiem tego jest przede wszystkim używana terminologia, w której rozróżnia się dwa słowa odnoszące się do dzisiejszego sakramentu: „misterium” i „sacramentum”. Pierwsze z nich, przejęte z teologii św. Pawła, było odnoszone głównie do tajemnic wiary, które, ukryte przed ludźmi, w Chrystusie zostały objawione (por. 1Kor 2,7-16) – tak rozumeli je Ojcowie greccy i łacińscy. U greckich Ojców Kościoła to powiązanie terminu „misterium” z ekonomią zbawczą jako zbawczym planem Boga zostało w okresie ponicejskim przypisane obrzędom, które są miejscem zbawczego działania Chrystusa³⁰. Drugim terminem używanym przez Ojców Kościoła było słowo *sacramentum*. Bliskie znaczeniowo pierwszemu mogło oznaczać prawdy wiary, wydarzenia zbawcze i wydarzenia roku liturgicznego, znaki święte i rytury sakramentalne, szczególnie inicjacyjne³¹. Oba terminy stosowane w różnych kontekstach, często zamiennie, stanowią dzisiaj niemałą trudność w ich interpretacji. A. Żurek, odwołując się do tekstów św. Ambrożego, definiuje oba jako znaki odnoszące się do historii zbawienia, mistagogii i sakramentów, których istotą jest zbawcze działanie objawiającego się Boga. U św. Augustyna zwraca on uwagę na ich wymiar celebracyjny, w którym wspomniane wydarze-

³⁰ Por. Żurek, *Mysterium Passionis Corpus et Sanguis Christi communio*, s. 104.

³¹ Por. A. Hamman, *Sacramento*, DPAC II 1060.

nie daje sposobność przyjęcia jego treści³². Wobec takiego rozumienia sakramentów ich przyjęcie, wieńczące proces inicjacji, było czymś o wiele większym niż prostym rytym przejścia. Powiązanie obrzędu z ekonomią zbawczą urzeczywistnioną w Chrystusie i uobecnioną sakramentalnie pozwalało katechumenom na szerokie rozumienie sakramentów. W istocie udział w nich był nie tylko obrzędem, ale wejściem w obecne w nich misterium. Takiemu podejściu i udziałowi w sakramentach służyła katecheza, wiążąca obrzęd z misterium. W sakramentach inicjacji chrześcijańskiej mocnym akcentem misteryjnym było ich sprawowanie w wigilię Paschy³³. Jako podstawowy czas udzielania sakramentów inicjacji wigilia samym obrzędem odnoszącym się do śmierci i zmartwychwstania Chrystusa wprowadzała w misterium paschalne.

Takie podejście uwidacznia się w dzisiejszych obrzędach wtajemniczenia dorosłych. Sakramenty są w nich potraktowane na sposób misteryjny. Cały proces katechumenatu i towarzyszącej mu katechezy prowadzi do przyjęcia ich jako wejścia w misterium paschalne. Wprowadzenie do rytuału podkreśla ten fakt, przedstawiając związek każdego z obrzędów chrztu z misterium paschalnym. O znaczeniu błogosławieństwa wody chrzcielnej czytamy w OICA: „W błogosławieństwie wody wspomina się jej zastosowanie dla dokonania paschalnego misterium i jego sakramentalnego urzeczywistnienia”³⁴. Następnie misterium to jest wyrażone w obrzędach wyrzeczenia się zła i wyznania wiary, by w końcu zostać przyjęte przez kandydatów do chrztu w obmyciu wodą³⁵. Syntetycznym streszczeniem takiego właśnie podejścia do sakramentów jest punkt wprowadzenia ogólnego do rytuału, który mówi, że „we chrzcie bowiem obchodzi się i odprawia misterium paschalne w tym znaczeniu, że przezeń ludzie przechodzą ze śmierci grzechu do życia”³⁶. Obrzędy stanowią

³² Por. Żurek, *Mysterium Passionis Corpus et Sanguis Christi communio*, s. 108-110.

³³ Por. Tertullianus, *De baptismo* 19, 1-3.

³⁴ OICA 29.

³⁵ Por. OICA 30, 31.

³⁶ Por. *Ordo Baptismi Parvulorum*, Città del Vaticano 1969, nr 6.

zatem powrót do pierwotnego traktowania sakramentów, które udzielają łaski mocą obecnego w nich Chrystusa, objawiają człowiekowi misterium Boga i włączają go weń.

Takie podejście do sakramentów inicjacji znaleźć można u Kavanagha. W odnowionym obrzędzie wtajemniczenia dorosłych dostrzega on model, który jest fundamentem dla wszystkich innych obrzędów o charakterze inicjacyjnym. Stąd zarówno obrzędy chrztu dzieci, jak i bierzmowania opierać się muszą na schemacie inicjacji dorosłych. Schemat ten odzwierciedla bowiem „rzymską ekonomię inicjacyjną” i stanowi dla niego „przywrócenie sposobu, w jaki rzymscy katolicy myślą o rzeczywistości sakramentalnej”³⁷. Inicjacja chrześcijańska nie ogranicza się według niego do sposobu wejścia w chrześcijaństwo, ale pozwala na właściwe zrozumienie tego, co nazywa on „rzeczywistością sakramentalną”. Idąc w kierunku konkretnego jej określenia, najprościej jest skojarzyć ją z sakramentami Kościoła, co byłoby jednak zbyt prostym uproszczeniem. Podstawowymi rzeczywistościami o charakterze sakramentalnym są bowiem w chrześcijaństwie osoba Chrystusa i Kościół, i to one nadają sens każdemu z obrzędów sakramentalnych. Model inicjacji chrześcijańskiej jest drogą do przyjęcia w życiu neofitów sakramentalności Chrystusa i Kościoła jako zasady całościowo określającej ich życie, co świetnie ukazuje symbolika sakramentów inicjacji oznaczających złączenie człowieka z Chrystusem i Kościołem³⁸. Kavanagh idzie jeszcze dalej, pisząc, że *Ordo initiationis christianae adultorum* zakłada, że wszystkie obrzędy inicjacyjne stanowią jedną ściśle wyartykułowaną całość, która z kolei łączy się ze wszystkimi innymi nieinicjacyjnymi sakramentami³⁹, nie traktuje więc sakramentów jako odrębnych rzeczywistości. Takie założenie jest niczym innym, jak powrotem do starochrześcijańskiego sposobu myślenia o sakramentach, w którym poszczególne rytury sakramentalne były wyrazem wejścia człowieka w jedno misterium

³⁷ Por. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism*, s. 108.

³⁸ Por. OICA 27, 32.

³⁹ A. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicisms*, s. 107-108.

Chrystusa i Kościoła, nie zaś autonomicznymi obrzędami niemającymi nic wspólnego z pozostałymi.

Kavanagh uważa, że Wigilia Paschalna powinna być pierwszorzędnym miejscem przyjęcia sakramentów inicjacji także w przypadku dzieci. Dla niego nie jest to powrót do „eklezyjalnej nostalgii”, do czegoś, co było na początku, ale do paschalnego kontekstu inicjacji. Inicjacja pierwszych wieków traktowała wigilię Paschy jako jedyne święto, a z czasem święto wyrastające ponad wszelkie inne obchody liturgiczne. Dla Kavanagha nie ma w całym roku liturgicznym innego obchodu, który mógłby wyrazić w sposób doskonalszy związek sakramentów inicjacji z paschą Chrystusa i dać większe oraz mocniejsze podstawy pod eklezjologię opartą na chrzcie. Według niego oddzielenie chrztu od paschalnego kontekstu osłabiło teologię zarówno Kościoła, jak i inicjacji chrześcijańskiej, co zaowocowało szkodą w samozrozumieniu Kościoła, wiary chrześcijan, ich tożsamości i misji Kościoła na świecie⁴⁰. Jednocześnie przyjęcie sakramentów inicjacji razem, w jednej celebracji i pierwotnej kolejności, ma dla niego walor teologiczny, stanowi wyraz jedności misterium Chrystusa uobecnionego sakramentalnie. Postawienie w hierarchii ważności misterium paschalnego ponad pojedynczym obrzędem sakramentalnym widoczne jest tutaj szczególnie w podejściu do chrztu i bierzmania. Dla Kavanagha te dwa sakramenty są ściśle powiązane, jak ma to miejsce w najwcześniejszych świadectwach. Nie chodzi tu o samą kolejność udzielania, lecz o ich związek, którego centrum jest wywyższony Mesjasz-Chrystus⁴¹. Jest to powrót do starożytnego traktowania chrztu i udzielenia Ducha Świętego, wtedy w ramach jednego obrzędu, dzisiaj we wzajemnym powiązaniu wynikającym z jedności misterium paschy. Jedność misterium paschalnego w odniesieniu do sakramentów wtajemniczenia wyraża się także w kontynuacji procesu inicjacji po przyjęciu sakramentów. Właściwie nie kończy się ona mistagogią, lecz zmierza ku

⁴⁰ Por. Kavanagh, *The Shape of Baptism*, s. 134-135.

⁴¹ Por. Kavanagh, *Unfinished and Unbegun Revisited*, s. 331-332.

Eucharystii. Jest ona bowiem miejscem tworzenia w Kościele komunii, którą Kavanagh widzi jako ostateczny cel inicjacji. Wiara, będąc czymś więcej niż tylko poznaniem, prowadzi do zawiązania relacji stanowiących fundament *communio*. Eucharystia jest sakramentem inicjacji pozwalającym na podtrzymanie i umocnienie relacji z Bogiem i braćmi wynikającymi z chrztu i bierzmowania, jedynie ona tworzy Kościół w pełni⁴².

4. Inicjacja dorosłych modelem życia eklezjalnego

Może się wydawać, że przywrócenie w Kościele starożytnej formy inicjacji dorosłych jest w dzisiejszym czasie zwykłym anachronizmem, ze względu na same obrzędy, jak i na inną od starożytnej sytuację Kościoła w dzisiejszym świecie. Kavanagh dostrzega niebezpieczeństwo potraktowania wtajemniczenia dorosłych jako przykładu „antykwarianizmu”, powrotu do praktyk starych i pięknych, ale niepasujących do współczesności. W tym miejscu zwraca on uwagę na rolę tradycji będącej wyrazem najgłębszej tożsamości Kościoła. Przywrócenie katechumenatu nie jest powrotem do starożytnych zwyczajów Ojców Kościoła czy przyjętej przez nich konwencji, ale stanowi efekt refleksji nad działaniem Kościoła w przeszłości i teraźniejszości⁴³. Powiązanie dzisiejszego wtajemniczenia dorosłych z inicjacją opartą o katechumenat starochrześcijański widzieć należy jako przejaw mądrości mającej swe źródło w tradycji Kościoła.

Istoty odnowy soborowej, wyrażonej w przywróceniu katechumenatu i inicjacji dorosłych, nie wolno utożsamiać wyłącznie ze zmianami na poziomie rubryk i przepisów. Według Kavanagha obrzędy inicjacji dorosłych przywracają w dzisiejszym świecie pierwotną wizję Kościoła opartą w pierwszym rzędzie na sakramentalnej dyscyplinie wiary. W wizji tej

⁴² Por. Kavanagh, *Christian Initiation of Adults: The Rites*, s. 333.

⁴³ Por. Kavanagh, *The Shape of Baptism*, s. 146.

to chrzest, bierzmowanie i Eucharystia określają, czym jest Kościół dla wierzącego i kim jest w nim on sam. Te trzy sakramenty są dla chrześcijan źródłem jasnego widzenia istoty Kościoła i całego życia eklezjalnego. Przyjęcie inicjacji na sposób *Obrzędów wtajemniczenia dorosłych* prowadzi zatem do tego, że zasada *lex orandi legem statuat credendi* staje się na powrót podstawową zasadą życia Kościoła i istnienia w nim wierzących, według prawa wynikającego z Ewangelii, w komunii opartej na fundamencie wiary i w doświadczeniu posługi jednania w Kościele. Jak zauważa Kavanagh, o ile w teologii spekulatywnej taka wizja Kościoła wyprowadzająca jego istotę i misję z sakramentów wtajemniczenia jest przedstawiana jako ideał, do którego należy zdążyć, to obrzędy wtajemniczenia dorosłych czynią inicjację normą, którą trzeba zastosować w praktyce, jak miało to miejsce w czasach Ojców Kościoła⁴⁴.

Opisując kształtowanie się pierwotnego katechumenatu i inicjacji Kavanagh zwraca uwagę na fakt, że tymi, którzy wpłynęli na ten proces, byli Ojcowie Kościoła, zarówno wschodni, jak i zachodni, którzy strategię katechumenalną wcielali w życie. Datując w przybliżeniu okres rozkwitu Kościoła na lata 330-460, wiąże go z istnieniem katechumenatu jako wyniku działalności Ojców⁴⁵. Inicjacja wczesnochrześcijańska nie była zatem sztuczną strukturą opracowaną w oderwaniu od życia Kościoła, lecz wynikała wprost z teologii stosowanej w praktyce pastoralnej. Jej skutkiem była sakramentalna eklezjologia, w której to przyjęty sakrament określał przynależność do Kościoła i miejsce w nim, od katechumena, przez pokutników i wiernych. Kavanagh, zwracając uwagę na liturgiczny i sakramentalny wymiar inicjacji, wskazuje, że w rzeczywistości prowadziła ona do traktowania liturgii na sposób egzystencjalny, nie jako zestawu ceremonii, ale „wspólnego sposobu życia w Kościele”. Odwołując się do Augustyna, stwierdza, że życie chrześcijan było w tym czasie *stricte* sakramental-

⁴⁴ Por. Kavanagh, *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism*, s. 112.

⁴⁵ Por. Kavanagh, *Norm of Baptism*, s. 149.

ne na zasadzie rzeczy czy osoby odnoszącej człowieka do Boga, było wielbieniem Boga⁴⁶.

Taka wizja inicjacji chrześcijańskiej, wynikająca z teologii Ojców Kościoła i będąca powrotem do praktyk ukształtowanych w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, jest wyzwaniem dla dzisiejszego Kościoła. Kavanagh odżegnuje się od traktowania odnowy inicjacji dorosłych na sposób rubrycystyczny. Dostrzega w niej nie tylko jeden aspekt trzech sakramentów inicjacji, których podmiotem są dorośli, lecz odnowę i redefinicję całej ekonomii sakramentalnej. Powrót do inicjacji starochrześcijańskiej zmienia bowiem sposób myślenia o samym Kościele, o sakramentach i życiu chrześcijańskim. Kavanagh stawia śmiałą tezę, że odnowa życia chrześcijańskiego uzależniona jest od przyjęcia w nim jako paradygmatu ekonomii sakramentalnej mającej źródło w inicjacji dorosłych⁴⁷.

5. Podsumowanie

Problem postawiony na wstępie artykułu zawiera się w pytaniu o to, które elementy katechumenatu i inicjacji wczesnochrześcijańskiej zostały przyjęte w *Ordo initiationis christianae adultorum*, stanowiąc więź pomiędzy dzisiejszym Kościołem i chrześcijaństwem pierwszych wieków. W oparciu o teologię liturgiczną Aidana Kavanagha wskazano, że powrót do katechumenatu jest ponownym przyjęciem w Kościele zasady, że wtajemniczenie w chrześcijaństwo nie ogranicza się do rytualnego udziału w sakramentach. Inicjacja chrześcijańska jest dzisiaj, jak w początkach Kościoła, procesem, który wymaga od strony człowieka czasu i ciągłego wysiłku nawrócenia oraz pokuty. W tym względzie obecny kontekst życia i działania Kościoła zbliżony jest według Kavanagha bardziej do

⁴⁶ Por. Kavanagh, *Norm of Baptism*, s. 150.

⁴⁷ Por. Kavanagh, *Christian Initiation of Adults: The Rites*, s. 318.

czasów pierwszych wieków niż do okresu średniowiecza. Z tego też powodu praktyka katechumenatu, stawiająca mocny akcent na metanoję, w połączeniu z odejściem od traktowania wiary jedynie na sposób intelektualny, jest jedynym środkiem do osiągnięcia dzisiaj przez człowieka żywej wiary. Dotyczy to zarówno samej inicjacji chrześcijańskiej, jak i wszystkich działań eklezjalnych opartych o tę praktykę. Niezbędnym narzędziem do osiągnięcia tego celu jest katecheza, której wzór widzi Kavangh w tej, która ma miejsce we wczesnochrześcijańskim katechumenacie. Nie jest ona zwykłą formą nauczania prawd wiary na sposób szkolny. Jej celem jest ukazanie prawd wiary w głębokiej łączności z ich źródłem, czyli z misterium Chrystusa i praktyką życia chrześcijańskiego. Aby cel ten mógł zostać osiągnięty, konieczne jest powiązanie jej z sakramentami. Jedynie katecheza wzorowana na modelu obecnym u Ojców Kościoła, czyli ukierunkowana sakramentalnie i mająca charakter mistagogiczny, daje możliwość zintegrowania dogmatu z celebracją i życiową postawą chrześcijan. Co więcej, prowadzi ona do traktowania zarówno sakramentów inicjacji, jak i pozostałych na sposób misteryjny jako udział w jednym misterium Chrystusa. Modelem inicjacji chrześcijańskiej zawierającym taką właśnie drogę nawrócenia są *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*. Są one przykładem recepcji nie tylko katechumenatu, ale i całości inicjacji chrześcijańskiej pierwszych wieków do dzisiejszych czasów. W rzeczywistości są one przykładem powrotu do chrystologii i eklezjologii leżących u podstaw katechumenatu wczesnochrześcijańskiego. Kavangh mocno podkreśla też pastoralny aspekt inicjacji chrześcijańskiej opartej o jej pierwotny wzór. Model inicjacji dorosłych, świetnie funkcjonujący w czasach Ojców Kościoła, przyjęty dzisiaj jest przywróceniem starożytnych obrzędów, ale też wypracowanej i sprawdzonej strategii Kościoła, która może być uważana za paradygmat nie tylko kultu, ale całego życia eklezjalnego. Szukając w Kościele przykładów tzw. hermeneutyki ciągłości, zwykle porównuje się obecny czas z okresem od soboru trydenckiego do *Vaticanum II*. Pokazanie aktualnej

praktyki inicjacji dorosłych w odniesieniu do praktyki pierwszych wieków jest najlepszym przykładem tejże ciągłości wyrażonej w zasadzie *lex orandi – lex credendi*.

***Ordo initiationis christianae adultorum* as an Example of the Reception of the Early Christian Catechumenate in Liturgical Theology of Aidan Kanvanagh (1929-2006)**

(summary)

The restoration to the Church, after the Second Vatican Council, of the catechumenate based on patristic sources is a return to the traditional treatment of Christian initiation. In the light of the liturgical theology of Aidan Kavanagh, the model of Christian initiation for adults is today, as it was in the times of the Church Fathers, a basic model and one that responds to the times. This return to the original catechumenate is expressed in treating initiation as a process based on conversion, on a path of catechesis in mystery and mystagogy. The sacraments are an inseparable element here, seen as an entry into the mystery of Christ and closely connected with catechesis. The model of the current initiation of adults, being a restoration of the ecclesiology of the first centuries, is the paradigm of Christian life and an example of the reception of the patristic catechumenate.

Keywords: Christian initiation; catechumenate; catechesis; sacraments of initiation; Aidan Kavanagh

***Ordo initiationis christianae adultorum* przykładem recepcji katechumenatu wczesnochrześcijańskiego w teologii liturgicznej Aidana Kanvanagha (1929-2006)**

(streszczenie)

Przywrócenie w Kościele po drugim soborze watykańskim katechumenatu w oparciu o źródła patrystyczne jest powrotem do tradycyjnego traktowania inicjacji chrześcijańskiej. W świetle teologii liturgicznej Aidana Kavanagha model chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych jest dziś jak w czasach Ojców Kościoła modelem podstawowym i odpowiadającym obecnym czasom. Powrót do pierwotnego katechumenatu wyraża się w traktowaniu inicjacji jako procesu opartego o nawrócenie, na drodze katechezy misteryjnej i mistagogicznej. Nieodłącznym elementem są tutaj sakramenty widziane jako wejście w misterium Chrystusa i związane ściśle z katechezą. Model obecnego wtajemniczenia dorosłych, będący przywróceniem eklezjologii pierwszych wieków, stanowi paradygmat życia chrześcijańskiego i przykład recepcji katechumenatu patrystycznego.

Słowa kluczowe: inicjacja chrześcijańska; katechumenat; katecheza; sakramenty inicjacji; Aidan Kavanagh

Bibliografia

Źródła

Ambrosius Mediolanensis, *De mysteriis*, red. O. Faller, CSEL 73, Wien 1955, s. 87-116, tł. L. Gładyszewski – Sz. Pieszczoł, Ambroży, *Misteria*, POK 26, Poznań 1970, s. 31-93.

Cyryllus Hierosolymitanus, *Catecheses mystagogiae*, tł. W. Kania, Cyryl Jerozolimski, *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, BOK 14, Kraków 2000.

Didache, SCh 248, Paris 1978, s. 140-199, tł. A. Świderkówna, *Nauka Dwunastu Apostołów (Didache)*, BOK 10, Kraków 1998, s. 33-44.

Hippolitus, *Traditio Apostolica*, ed. B. Botte, SC 11bis, Paris 1968, tł. H. Paprocki, *Hipolita Rzymskiego „Tradycja Apostolska”*, STV 14 (1976), s. 145-169.

Iustinus Philosophus, *Apologia I*, PG 6, 328-470, tł. A. Lisiecki, Św. Justyn, *Apologia – Dialog z Żydem Tryfonem*, POK 4, Poznań 1926, s. 3-84.

Ordo Baptismi Parvulorum, Città del Vaticano 1969.

Ordo initiationis christianae adultorum, Città del Vaticano 1972.

Tertullianus, *Apologeticum*, ed. E. Dekkers, CCL 1, Turnholti 1954, s. 77-171, tł. J. Sajdak, Tertulian, *Apologetyk*, POK 20, Poznań 1947.

Tertullianus, *De baptismo*, ed. J.G.P. Borleffs, CCL 1, Turnholti 1954, s. 275-295, tł. E. Stanula, Tertulian, *O chrzcie*, w: Tertulian, *Wybór pism*, PSP 5, Warszawa 1970, s. 133-154.

Tertullianus, *De paenitentia*, ed. J.G.P. Borleffs, CCL 1, Turnholti 1954, s. 319-340, tł. E. Stanula, Tertulian, *O pokucie*, w: Tertulian, *Wybór pism*, PSP 5, Warszawa 1970, s. 175-192.

Opracowania

Czerwik S., *Historyczno-liturgiczne podłoże rytuału „Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich”*, „Anamnesis” 3/8 (1996) s. 19-34.

Hamman A., *Sacramento*, DPAC II 1059-1060.

- Kavanagh A., *Christian Initiation in Post-Conciliar Catholicism: A Brief Report*, „Studia Liturgica” 12 (1977) s. 107-115.
- Kavanagh A., *Christian Initiation of Adults: The Rites*, „Worship” 48 (1974) s. 318-335.
- Kavanagh A., *The Norm of Baptism: The New Rite of Christian Initiation of Adults*, „Worship” 48 (1974) s. 143-152.
- Kavanagh A., *The Shape of Baptism: the Rite of Christian Initiation*, New York 1978.
- Kavanagh A., *Unfinished and Unbegun Revisited: The Rite of Christian of Adults*, „Worship” 53 (1979) s. 327-340.
- Mokrzycki B., *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983.
- Ostrowski D., *Mistagogia końca IV wieku jako teologia w ujęciu Enrico Mazzy*, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 3 (2012) s. 115-126.
- Mąkosa P., *Terminologiczne podstawy katechezy mistagogicznej*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 4 (2012) s. 181-190.
- Qualizza M., *Inicjacja chrześcijańska*, Kraków 2002.
- Tyburowski K., *Reguły katechumenatu w „Tradycji Apostolskiej” Hipolita Rzymskiego*, w: *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski et al., Lublin 2011, s. 112-114.
- Wysocki M., *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Afryce Rzymskiej II i III wieku*, w: *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski et al., Lublin 2011, s. 78-79.
- Zachara M., *Sakrament chrztu*, w: *Znaki tajemnicy*, red. K. Porosło – R. Woźniak, Kraków 2018, s. 235-304.
- Żurek A., *„Mysterium Passionis Corpus et Sanguis Christi communio”*. *Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łacińskim czwartego i początku piątego wieku*, SACH SN 14, Katowice 2012.